

Az eprestetői csata. Sepsiszentgyörgy 1849. július 5. Festette Bogdan Pavlovics Villevald (1818–1903) cári udvari festő. A festmény 1939-ben Varsó bombázásakor megsemmisült. Reprodukció a Művészettörténeti Értesítő 1972/3. számából

FADGYAS BÁLINT EMLÉKIRATA
HATÁRVIDÉK 1762–1918

FADGYAS BÁLINT HONVÉD FŐHADNAGY AZ 1849. JÚLIUS 5-I EPRESTETŐI CSATÁRÓL

Gyalokay Jenő egy újabb hadtörténeti munkája a megírásához gyűjtve az adatokat,¹ Lugostról keltezett levelével 1914. június 3-án fordult a Székely Nemzeti Múzeum igazgatóságához.² Az *Erdélyi Múzeumban* közzétett értekezésére³ hivatkozva kérte fel dr. László Ferencet és Csutak Vilmost, hogy Bem 1849. július 17–25. közötti háromszéki és moldvai hadműveleteihez, valamint a Gál Sándor vezette, július 23-i szemerjai ütközethez dokumentumokkal legyenek a segítségére. Gyalokayt leginkább az olyan leírások vagy vázlatok érdekelték, amelyek alapján az említett csatákban a magyar csapatok felállítását és hadmozdulatait tudta volna rekonstruálni. „Az eddig nyilvánosságra hozott leírások ugyanis annyira felületesek és olyan kevés katonai tudást árulnak el, hogy azokat részletesebb tárgyalás alapjául vennem nem lehet – indokolta meg kérését a m. kir. honvédszázados és hadtörténész –, márpedig munkába vett dolgozatomhoz a hadrendnek a felállításának legalább is olyan részletes ismertetése volna szükséges, mint amilyen a Segesvári ütközet⁴ cz. értekezésében olvasható.”

A válaszlevél másolatából nem tűnik ki, hogy László Ferenc nyomban segítséget nyújthatott volna. Nem az elzárkózás okán, hanem azért – indokolta a múzeumőr –, mert a Székely Nemzeti Múzeum levéltári anyaga „idáig rendezve sohasem volt (...) megfelelő helyiség hiányában naggyobára minden rendezés nélkül leszögezzett ládáknak őriztetett”. Arról is értesítette Gyalokayt, hogy tervbe vették a gyűjtemény teljes anyagának áttekintését, végleges rendezését és „mihelyt – tett ígéretet – a 48–49-(es) anyagunkat teljesen összeválogathatom, a legnagyobb készséggel bocskátom mind azt az igen tisztelt százados úr tudományos használatára (...). Remélem (...), hogy szeptemberben készen is leszek vele, s akkor minden esetre közölni fogom végleges válaszomat”⁵.

Az eddig előkerült adatok alapján, vagy éppen azok hiánya miatt, nem tudjuk, hogy végül miben segíthetett a múzeum. Talán erre a Gyalokay levelezéséből, vagy hagyatékából derülne fény. Tény, hogy a Székely Nemzeti Múzeum két múzeumőre nyomban lépett. Bizonyítéka az alább bemutatásra kerülő Fadgyas Bálint-visszaemlékezés, melyet nem sokkal a százados levele után, 1914. július 20-án írtak meg az akkor 83 éves volt honvéd főhadnaggyal.

A múzeum részéről a segítségnyújtást az feltételezi, hogy Gyalokay Jenő 1938-ban megjelentetett könyvében⁶ az eprestetői fejvesztett visszavonulást, amit a csata forgatagában Gál Sándort cserbenhagyó honvédtisztek egy részének elvonulása idézett elő, szemtanúk elbeszélésére hivatkozva elevenítette fel⁷. Véleményünk, hogy az erre vonatkozó adatokhoz többek között a Fadgyas Bálint által leírtak alapján, László Ferenc útján jutott hozzá.

1 Gyalokay Jenő: *A háromszéki hadjárat. 1849. július 16–24.* Hadtörténelmi Közlemények, 1922–1923, 56–114.

2 Gyalokay levele „A Székely Nemzeti Múzeum tek. igazgatóságának, Sepsiszentgyörgy. Székely Nemzeti Múzeum”. Székely Nemzeti Múzeum. (Továbbiakban SZNM). Irattári szám 498–1914.

3 Gyalokay Jenő: *Segesvári ütközet.* Erdélyi Múzeum. XXX. kötet, 1913. július 1., 3. füzet. Kolozsvár, 1913, 129–151.

4 Uo.

5 Dr. László Ferenc válaszlevelének iktatott másolata. SZNM. Irattári szám 498–1915.

6 Gyalokay Jenő: *Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán.* Franklin-társulat, Budapest, 1938.

7 Gyalokay Jenő. i. m. 1938, 62.

A Sepsiszentgyörgyön lakó Bálint Béla, az dédunoka hívta fel a figyelmünket arra, hogy nagyanyja, Tellmann Elekné Fadgyas Ilona sokszor mesélte, apját, Fadgyas Bálintot többször behívták a Székely Nemzeti Múzeumba, és a múzeum igazgatója biztatására megírta az emlékeit. Valószínű, éppen Gyalokay levele adta az ötletet dr. László Ferencnek és Csutak Vilmosnak, hogy Fadgyas Bálintot írásra ösztönözzék. Feltételezésünk mellett szól a múzeum irattárában elhelyezett, többször említett Gyalokay-levél és a Fadgyas-viszsaemlékezés korabeli egybecsatolása is.

Fadgyas Bálint magas kora ellenére szellemi frissességnek örvendett. Megbízható, Sepsiszentgyörgyön mindenki által szeretett „*öreg úr*” volt. Mint a Rikánbelőli Honvédegylet elnöke, ő intézte a még élő, agg negyvennyolcas honvédek és özvegyeik nyugdíjazási ügyeit.

1914-ben már csak két volt honvédtiszt élt egész Háromszéken. Sepsiszentkirályon a gyengélkedő Sükösd János⁸ honvédhadnagy és Sepsiszentgyörgyön Fadgyas Bálint. Utóbbiról elismeréssel írt dr. László Ferenc: „*Tárgyalásokat folytattunk Fadgyas Bálint főhadnaggal, aki a székelyföldi honvédszászlóaljnak minden mozdulatát, s az ott működött összes honvédtiszteket személyesen ismerte, s a mellett a honvéd-nyugdíjak kéréseinek felszerelésében kezdettől fogva állandóan közreműködött. Eddig több mint 40 özvegyi nyugdíj megadását segítette elő*”⁹.

Éppen ezért fordult bizalommal Csutak Vilmos és dr. László Ferenc az idős honvédhez, és írták le mindazt, amit tudott, és amire emlékezett. Sajnos, mind ez ideig az egykori főhadnagy visszaemlékezéseiből csak egy, az 1849. július 5-i epresterői csata leírása került elő. Címe: *Vargyasi Gyertyánffy Ferencz századosnak és fiatal zászlóaljának az 1849. Július 5-én az Epresterőn történt megsemmisülésének leírása*.¹⁰

Írójáról Bona Gábor háromkötetes munkájában¹¹ közreadottakon, a Sepsiszentgyörgyön kiadott *A hazáért...* című könyvben és Dr. Nagy Lajos Réty¹² című monográfiájában megjelenteken kívül a legtöbbet, a néhai Kossuth-huszár hadnagy, Álbu Endre¹³ református lelkes özvegyének honvédnnyugdíj kieszközölése céljából írt igazoló leveléből tudtuk meg.¹⁴

8 Sükösd János hadnagy, lásd Demeter Lajos: *Kibédi Simonffy Sámuel, 6 sz. lábjegyzet*.

9 Dr. László Ferenc válaszlevele 1914-ből, melyet Simonffy Ákos alerdőfelügyelőnek írt Kolozsvárra, Bem tábori orvosa, Simonffy Sámuel özvegyének honvédnnyugdíja kieszközölése ügyében. SZNM. Irattári szám 60–1914 II. Lásd. Demeter Lajos: *Kibédi Simonffy Sámuel* Függelékét.

10 Ezúton mondok köszönetet Boér Hunor és Tibori Zoltán muzeológus könyvtárosoknak, akik 1991-ben a leírást rendelkezésemre bocsátották.

11 Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848–49. évi szabadságharcban*. Heraldika Kiadó, Budapest, I. kötet, 1998. 371. és III. kötet, 1999. 543.

12 Demeter Lajos: *A hazáért „a patakokat a mi vérünk festette pirosra”*. Charta Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy, 2001. 36–39., Dr. Nagy Lajos: *Réty. Adalékok Réty monográfiájához*. Medium Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2005., 67.

13 Álbu András (Endre), hadnagy. Zágoni Álbu György fia 1842-ben a felsőbb tudományokat hallgató ifjak alsó, 1845-ben a történelmi osztály tanulója Nagyenyeden. 1848 nyaratól a Szentkatolnán alakult Kossuth-huszárszázad önkéntese. Mint huszárörmmester részt vett az agyagfalvi gyűlésen, 1848 decemberében az önvédelmi harcokban részt vett a szászhermányi, földvári, miklósvári, köpeczi és rikai, illetve 1849. február 4-én a szentpéteri csatában. Később a 15. Mátyás-huszárezred 2. századának a kötelékében Medgyesen szolgált. Március 11-től hadnagyként részt vett Nagyszében bevételében. Április első felében Antos Ferenc őrnagy parancsnoksága alatt Borbándon állomásozott és a puskapormalmot védelmezték. Bem oldalán részt vett a bánsági hadjáratban és az erdélyi ütközetekben. A temesvári csata után visszavonul Szászváros felé, és Bem oldalán Viddinbe menekül. Szeptemberben hazatér, Temesváron sorozóbizottság elé állították, de mint alkalmatlant elbocsátották. 1867-től a Rikánbelőli honvédegylet tagja. Kisborosnyón református pap.

14 Fadgyas Bálint által írt igazoló levél. SZNM. Leltári szám nélkül. (Továbbiakban *Igazoló levél*).

Összegezve az eddigi ismereteinket, Fadgyas Bálint 1831. március 15-én született Rétyen. Apja, Fadgyas István az egyik egyházi összeírásban mint a rétyi „vitész rend” tagja szerepelt. Feltételezhetően iskoláit szülőfalujában kezdte el. Tizennégy éves korában sorozták be a 14. (első székely) határőrezredhez, és lett a kézdivásárhelyi katonai nevelőintézet hallgatója. Vallomása szerint 1846-ban a 15. (második székely) gyalogezrednél volt hadfi.¹⁵

1848 nyarán mint kadét káplár részt vett a Bíró Sándor¹⁶ rétyi református pap parancsnoksága alatt álló, közel kétezer nemzetőr kiképzésében.¹⁷ Bíró Sándor rétyi Székely Istvánnal¹⁸ már 1848 májusának elején, néhány falujabeli nemessel és három határőr katonával, falujában egy katonailag szervezett, 160 volt úrbéresből álló, saját zászlóval rendelkező nemzetőrséget állított fel. Mikor miniszteri megbízásból Klapka György és Gál Sándor Háromszéken járt, Bíró a két miniszteri kiküldöttet arról is biztosította, hogy ha kell, a mintegy 600 főt számláló Rétyről egy század önkéntessel maga fog jelen lenni a szegedi táborban.¹⁹

Az 1848. augusztus 5-i kimutatás szerint Háromszéken a nemzetőrök száma 4914 volt, Sepsiszéken 1292, Kézdiszéken 2162, Orbaiszéken 1029 és Miklósvárszéken 431.²⁰ Ezek szerint, ha Fadgyas Bálint jól emlékezett vissza a parancsnokságuk és kiképzésük alatt álló nemzetőrök számára, ez azt jelentette, hogy mintegy fele a háromszéki nemzetőröknek, elsősorban Sepszi- és Kézdiszékből, irányításuk alatt gyakorlatozott.

1848. október 16-án, feltételezhetően faluja küldöttségének tagjaként jelen volt az agyagfalvi székely nemzetgyűlésen, majd az 1848. november 5-i marosvásárhelyi vesztes csata után, az önvédelem mellett döntő Háromszéken részt vett a prázsmári, szászhermányi, földvári, miklósvári, köpeczi és rikai ütközetekben.²¹ Ott volt az 1849. február 4-i, Szentpéter melletti csatában.²² Az ütközet után Gál Sándor vezetésével Aldobolyon át

15 „*En már 1846-ba a 2-ik székely gyalogezrednél hadfi (kadét) lettem...*” (Igazoló levél).

16 Bíró Sándor, lásd Demeter Lajos: *Hátország* 47. sz. lábjegyzet

17 Uo. „*En mint kadétkáplár az ezredtől ki voltam kérve Bíró Sándor Rétyi pap parancsnoksága álló mintegy 2000 nemzetőr kiképzésére és vezetésére.*”

18 Székely István (1808, Réty – 1891, Réty). Nemzetőr százados, 1848. május 28-án Bíró Sándor ref. lelkésszel több mint 160 főből álló nemzetőrséget szervezett. Tagja volt annak a Háromszéki küldöttségnek, amely az önvédelmi harcok előestéjén a „*békét próbálta el*” Puchner főhadparancsnoknál. Decemberben részt vett Háromszék önvédelmi harcában.

19 Kuszko István: *Adalék Háromszék 1848–49. önvédelmi harca történetéhez*. Kolozsvár, 1896, 55.,

Nagy Sándor: *Háromszék önvédelmi harca 1848–49*. Kolozsvár, 1896, 104., Dr. Nagy Lajos i. m. 64.

20 Egyed Ákos: *Háromszék 1848–1849*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978, 82.

21 A 12–14. pont alatt már említett és idézett igazoló levél alapján következtetünk erre, Fadgyas Bálint tanúsítva Albu Endre részvételét a szabadságharcban, azt emelte ki, „*Hogy az agyagfalvi gyűlés mily szomorúan végződött, azt a történelem megörökítette. De Háromszék akkor se csüggedt el, és az Olt mentén Hétfalutól kezdve egész Felsőrákosig tábort állított és egész December végéig önvédelmi harcot folytatott, mely önvédelmi harc, nevezetesen a Prázsmári, Szász Hermányi, Földvári, Miklósvári, Köpeczi és Rikai csatákban és számos őrzőjáratoknál (Albu Endrét) mindig a vitézség elemében láttam, s ezeknek örömeiben a gyermekkori barátságot még szorosabbá tettük. Ezen önvédelmi harcban a nagyvilágtól el voltunk zárva és már December végén leverve és elcsüggedten állottunk és nem tudtunk semmit az ország és kormány sorsáról...*”

22 Uo. „*1849. január végén Csikból Kabos Károly őrnagy, Sándor László őrnagy és Endes őrnagy zászlóaljaink már Háromszéken voltak, s az alatt is (a) 83. és 84. zászlóalj, a 12-ik önkéntes zászlóalj, 4 század Kossuth huszár, 4 század régi székely huszár, 8 ágyú felszerelve volt, úgyannyira, hogy 1848. február 4-én Szentpéternél, a megelőző este Brassó városa által a Temesi-szorosból behozott 4000 oroszral 3 zászlóalj osztrák katonával, a szász és román nemzetiségű felkelőkkel összeütköztünk.*”

A csata leírását lásd bővebben: Albert Ernő: *Eltiport szabadság. Jöttek az oroszok 1849.* „Jázdó” Társaság Sepsiszentgyörgy, 1999, 49–52.

Illyefalvára visszavonuló sereggel, Miklósvárszéken át, érintve Köhalmot, Homoródszentpéteren és Patakfalván át február 14-én Székelyudvarhelyen, 17-én Segesváron pihenve, 1849. február 19-én Medgyesen egyesült Bem tábornok táborával.

Ekkor Fadgyas Bálint már mint honvédtizedes – kinevezését 1849. február 10-én kapta meg²³ – alakulatával Besztercére vonult, és részt vett Bem vezetése alatt a február 26–27-i Borgórusz, Borgótiha melletti győztes csatákban.²⁴ 1849 áprilisának elejéig a Borgói-szoros védelmére kirendelt honvédseregben szolgált.

Visszaemlékezése szerint április első felében a dési utászkarhoz vezényelték, ahonnan mint utásztisztet májusban egy utászszázaddal Gyulafehérvárra irányították. Miután századával a Maroson Váralja és Marosportus között a felégetett híd helyett a tutajhidat megépítették, újból a borgói táborba rendelték vissza.²⁵

Bona Gábor kutatásainak köszönhetően ismert, hogy Fadgyas Bálintot őrmesterré 1849. április 25-én léptették elő, május 8-án helyezték át a Désen alakuló utászszázadhoz, és június 15-én terjesztették fel hadnagyi kinevezésre. Ugyancsak tőle tudjuk, hogy a június 25-i kimutatás szerint mint hadnagy alakulatával a gyulafehérvári ostromseregben szerepelt.

Fadgyas Bálintot, saját állítása szerint, főhadnaggyá Vécsey²⁶ tábornok léptette elő.²⁷ Dévánál tette le a fegyvert.²⁸

A megtorlás éveit szülőfalujában vészelte át. Az 1850-es évek elején megnősült, neje a komollói ortodox pap leánya, 1855-ben már gyermekes apa. Ebből az időből még annyit tudunk róla, hogy a Sepsiszentgyörgyön induló algimnázium javára ő is pénzösszeget ajánlott fel.²⁹ 1867-ben városi iktató, sepsiszentgyörgyi lakos és a kezdetektől tagja a Rikánbelői Honvédegyeletnek. Első felesége halála után újból nősült. Második felesége Nagy Juliánna. Apósának, Nagy Mózesnek az apja, István Nagy Ferenc³⁰ gidófalvi lelkész testvére volt, kinek fia Nagy Sándor³¹, hídvégi pap Gábor Áronnak volt a segédtsíztje.

23 Bona Gábor i. m. I. 371.

24 I. m. *Igazoló levél: „1849. február 19 és 20-án* Urbánt másodszor is Bukovinába űztük, s ezen sereg itt is maradt a Borgói-szoros védelmére”.*

*Tévesen emlékszik a dátumra, Urbán kiűzése Erdélyből Bukovinába 1849. február 26-án, Borgórusz és Borgószuszény között kezdődött el, és másnap a borgótihai győzelemmel fejeződött be. (Lásd: *Honvéd* 56. szám, 1849. március 12., 222.)

25 Uo. „*En 1849. Áprill első felében mint utásztiszt a Deési utászkarhoz vezényeltem, honnan Májusba Gyulafehérvárra küldtettem egy utász-századdal, hogy a Maroson Váralja és Marosportus között leégett hidat egy tutajhid felverésével pótolva, a közlekedést állítsam helyre (...) En munkánk bevégezte után visszarendeltem a Borgói táborba...*”

26 Vécsey Károly, gróf. (1809, Pest–1849 okt. 6, Arad) Honvéd tábornok, az aradi tizenhárom vértanú egyike.

27 Bona Gábor: i. m. 371.

28 I. m. *Igazoló levél: „...mikoron a Temesvári csata Augustusban elveszett, ők (Álbu Endre a csapatával) jöttek Erdély felé, s mi Szászváros felől Magyarországra felé, a Lesnyeki réten újból találkoztunk, de már augustus 28-án bekövetkezett Dévánál a fegyverletétel...”*

29 Demeter Lajos: i. m. 37., Dr. Nagy L. i. m. 67.

30 Nagy Ferenc (1787, Sepsiszentgyörgy–1865, Gidófalva). Az iskola padjaiból hívták meg Székelyudvarhelyre segédlelkésznek, még az év októberétől első pap lett. 1814-től Hidvégen, 1819-től Gidófalván pap. A szabadságharc alatti tevékenységéért bebörtönözték. Több mint 7 helyen raboskodott. Előbb halálra ítélték, majd kegyelem útján négy év várfogságot kapott. Szabadulása után 1853 november 7-én foglalta el papi állomását Gidófalván, ahol 1851-től fia, Nagy Sándor helyettesítette.

31 Nagy Sándor. Lásd Demeter Lajos: *Hátország*. 16. sz. lábjegyzet.

Háromszék legolvasottabb lapja, a Sepsiszentgyörgyön megjelenő *Székely Nemzet* be-számolva az 1905. november 5-én tartott honvédegyleti gyűlésről, a jelen lévő Fadgyas Bá-linról úgy emlékezett meg, mint nyugalmazott m. kir. főhadnagyról, aki 1849-ben „*Dés erődítésénél és Gyulafehérvár ostrománál szakképzettsége és odaadó buzgalmával fiatalon érdemesítette magát, hogy főhadnaggyá léptessék elő, és az 1869-ik évben az újabb honvédségnél rangjában alkalmaztassék*”³².

Ebben az időben honvédegylete, 1903-ban Kocsis Károllyal³³ az évi közgyűlés jegyző-könyvének hitelesítésével, 1905-ben Fejér Gergellyel³⁴ az egyleti pénztár és számadások kivizsgálásával bízta meg. Ugyanakkor az 1848/49-es honvédek Rikánbelőli Honvédegyle-tének helyettes elnöke, pénztárosa, Gidófalvi Bitai Sándor³⁵ mellett pedig mint egyleti jegy-ző működött.³⁶ Később, haláláig – az 1920-as évek elejétől talán már tagok nélkül – ő volt a honvédegylet utolsó elnöke. Kilencvenöt éves korában, 1926. február 8-án halt meg Sepsis-zentgyörgyön. A református temetőben álló fejfáját dédunokája, Bálint Béla faragta.

Felvázolt életrajzából kitűnik, hogy Fadgyas Bálint 1849-ben, a szabadságharc ideje alatt egyáltalán nem volt itthon. Mint honvéd Gál Sándor vezetése alatt már február elején kivonult szülőföldjéről. Így az eprestetői csatáról írottakat, az ott történeteket hallomásból ismerte, de sokszor hallhatta az egyik leghitelesebb tanútól, a csatát végignéző apósától, Nagy Mózes³⁷ aki, mint Sepsiszentgyörgy város egyik esküdtje, 1849-ben nem hagyta el a várost, mi több, az ütközet után részt vett a hősi halottak elhantolásában.³⁸

Nemcsak ez szól a hitelesség mellett, hanem az is, hogy egybevetve a Rosonczy Ildi-kő által fordított és sajtó alá rendezett, Artur Adamovics Nyepokojcsickij részben doku-mentumokon, részben visszaemlékezésen és szemtanúi megfigyelésen alapuló könyvének az 1849. július 5-i csatáról írott soraival,³⁹ Fadgyas Bálint leírása lényegében egybevágó. Nincs ellentmondásban a Garda Dezső által idézett és feldolgozott, az ütközetben résztve-vő Kis Antal⁴⁰ zászlóaljparancsnok 1899-ben, a *Gyergyói Hírlapban* közzétett, szépmezői

32 *Székely Nemzet*, XXIII. évf. 166. sz., 1905. nov. 6.

33 Kocsis Károly, albisi (1827 körül–1907, Sepsiszentgyörgy). Gyászjelentője tanúsága szerint honvédhuszár-ként harcolt. Nagyszében bevételénél az ostromló sereg elővédcsapatában tüntette ki magát bátorságával és vitézségével, melyért hadnagyi rangot kapott. A szabadságharc után a császári hadseregben szolgált, ahonnan századosként vonult nyugdíjba. Az 1900-as évek elejétől a Rikánbelőli Honvédegylet alelnöke.

34 Fejér Gergely, hadnagy (?) kilétéről keveset tudunk, feltehetően örmény származású. 1908-ban Kézdivásár-helyen élt, és a Rikánbelőli Honvédegyletben különböző funkciókat töltött be.

35 Bitai Sándor tizedes. Kilétéről keveset tudunk. Az 1900-as évek elején Gidófalván élt. A Rikánbelőli Honvédegylet választmányának a tagja.

36 *Székely Nemzet*, XXI. évf. 168. sz., 1903. nov. 9., XXIII. évf. 166. sz., 1905. nov. 6.

37 Nagy Mózes. Városának közismert, megbecsült „*derék polgára*” 1885. október 18-án hunyt el élete 75. évében (*Székely Nemzet*, III. évf., 162. sz., 1885. okt. 20.)

38 Lásd a függelékben.

39 A. A. Nyepokojcsickij: *Az erdélyi hadjárat orosz szemmel 1849*. Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Rosonczy Ildikő. Balassi Kiadó, Budapest, 1999. 79-83.

40 Kis Antal őrnagy, zászlóaljparancsnok. (1816, Kolozsvár – 1904, Gyergyószentmiklós). Apja Kis Sámuel cs. kir. őrnagy. A bécsújhelyi katonai akadémián végzett. 1836-tól zászlós, 1844-től főhadnagy a 14. határ-őrezredben. 1848 nyarán részt vett ezrede 1. zászlóaljával a szerb felkelők elleni harcokban. Októbertől csat-lakozott a honvédséghez. November 1-jétől al-, december 1-jétől főszázados alakulatánál az aradi ostrom-seregben. A piski csata előtt egy segélyhaddal Bemhez csatlakoztak. Február elejétől Székelyföldre került, a tölgyesi-szorost őrizték. Május–júniusban egy zászlóaljat alakított, melynek parancsnoka lett. Az orosz betöréstől részt vett a háromszéki ütközetekben. Június 16-tól őrnagy és alakulatából, a 85 honvédzászlóalj

csatáról szóló visszaemlékezésével sem.⁴¹ Valamennyi, mind az említettek, mind a régebb-
ről ismert munkák ezzel kapcsolatos fejezetei,⁴² a Garda Dezső által idézett naplórészlet,⁴³
az ütközet eseményeit mindeddig legjobban adatoló, Albert Ernő *Eltiport szabadság*⁴⁴
című könyvének az ide vonatkozó része, Fadgyas Bálint 1914-ben leírt visszaemlékezése,
egymást kiegészítve hozzájárulnak a Háromszék szabadságharcában a legvéresebb, né-
hány óra alatt a legtöbb áldozatot követelő szépmezői, azaz epresterői ütközet előzményei-
nek, lefolyásának és következményeinek a teljesebb megismeréséhez.

Fadgyas Bálinton kívül az ismert szakirodalomban és a felsorolt szemtanúk közül senki
sem tett említést arról⁴⁵ – pedig Gyertyánffy Ferenc és a vele küzdők elpusztulásában, a
rémült kapkodás okozta fejvesztett sietség miatt fontos szerepet játszott –, Gál Sándor hon-
védezeredes a csata előestéjén előrelátásból a város határában, Kilyén és Gidófalva között
az Olton átvezető négy hidat zsupkőtegekkel fonatta be.

A székely seregek parancsnoka abból a megfontolásból tette ezt, hogy útját vágja az
ellenségnek és megkímélje a várost a cári csapatok betörésétől. Számított arra az esetre,
hogy ha a folyó bal partján, az Eprestetön felállított két előőrsszázada az ellenség rohamait
nem tarthatja fel, de még a segítségükre küldött csapatoknak sem sikerül a túlerő vissza-
verése, akkor a rendszeres visszavonulás után, a hidak felvigyázására kiállított őrségek
felgyűjtják azokat, és ezzel lehetetlenné teszik az ellenség rohamát.⁴⁶

Annak ellenére, hogy Gál Sándor honvédei számíthattak orosz részről az erőteljes tá-
madásra, az előőrsek a legelemibb óvatosságot is elmulasztották. „*Csakis így történhetett,*
– állapította meg Gyalokay Jenő –, *hogy Adlerbergnek⁴⁷ néhány ágyúval kísért lovassága*
reggel 5 órakor észrevétlenül közeledve, rajtaüthetett”⁴⁸ az őrseregen. A kozákok táma-
dását néhány ágyúlövés után a magyar tüzérség nem bírta feltartóztatni, ágyúit otthagya
menekülni kényszerült. A két gyalogszázad sem bírt az ellenséggel, aki el nem esett az
első rohamban, rohant a tüzerekkel az Olt hídján át a város felé. Látva ezt, a megrettent
hídőrség a menekülők után a zsúpozott hidat felgyújtotta. Gyertyánffy csapata a Vilmos-

---

maradékából szervezett új 85. honvédszázalaj parancsnoka. Zsibónál tette le a fegyvert. 1850-ben Aradon halálra ítélték később 16 év várfogságra változtatták át. 1852-ben kegyelmet kapott, Theresienstadtból szabadult. 1867-ben törvényszéki ülnök. 1869-től honvédőrnagy, 1873 alezredes. 1876-ban nyugalmazták. 1879-ben ezredesi címet kapott.

41 Garda Dezső: *A forradalom katonái Csikban és Gyergyóban 1848–1849*. Alutus, Csíkszereda, 1998, 36.

42 Kővári László: *Erdély története 1848–49-ben*. Pest, 1861, 249–250., Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból*. III. kötet. Pest, 1869, 46–47., 179., Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–49-re*. Budapest, 1880, 555–556., Szentkatolnai Bakk Endre: *Kézdivásárhely és az ottani Jancsó családok története*. Kézdivásárhely, 1895, 396–398., Nagy Sándor i. m. 80–82., 172–174., Dr. Endes Miklós: *Csik-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Budapest, 1938, 297., Gyalokay Jenő i. m. 1938, 61–63.

43 Garda Dezső: *A falutörvényről a közbirtokosságig*. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998, 146.

44 Albert Ernő: i. m., 117–120.

45 Egyedül Szentkatolnai Bakk Endre jegyezte meg annyit, hogy az Eprestetön győzedelmeskedő ellenség „*a folyamaton túl, melynek hidja elrontatott, Gáll Sándor serege nem üzetvén*” tovább, ott táborozott le – azonban ő sem tett említést arról, hogy abban a tűz tette volna a kárt. (Bakk Endre: i. m. 398.)

46 Lásd a függelékét.

47 Adlerberg Vlagyimir Fjodorovics gróf (1791–1884), orosz gyalogsági tábornok főhadsegéd a cár katonai irodájának főnöke.

48 Gyalokay Jenő i. m. 1938, 62.

huszárokkal és a még küzdő, más kisebb csapattöredékekkel az Eprestatón ragadt. Egyetlen menekülési útvonaluk, a lángoló híd miatt az Olt bal partjának magaslatán, a Gidófalva felé vezető út maradt.

Egy másik fontos mozzanat a csata kimenetelében – és erről ugyancsak kizárólag Fadgyas Bálint tett említést⁴⁹ – az volt, hogy Laborfalva és Szentiván között, a Labor völgyén, amely északnyugat felé, a Szépmezőn felnyúlt egészen az Angyalos alatti, néhány házból álló Gergelyfalváig, az oroszok vezérőrnagya egy szotnya kozákokat küldött az Eprestatón harcoló honvédek hátába. A kozák lovasság a völgy mélyedésében és a magasra nőtt gabona takarásában észrevétlenül jutott el a parancsolt helyre.

Rennenkampf⁵⁰ serege a csata hevében felkavart porfelhőben nem látta az északi irányba, Gidófalva felé menekülő, a városban tétlenkedő székely hadosztálytól elszakadt, segítség nélkül maradt Gyertyánffyékát. Abban a tévhitben voltak, hogy ők is Sepsiszentgyörgyre menekültek, ezért a felgyújtott híd oltásába kezdtek.⁵¹

Gyertyánffy már-már egérutat nyert, mikor szemben találta magát a bekerítésre küldött kozák lovassággal. *„Külön-külön négyszögbe verődtek s felvették a dzsida- és szuronyharcot – írta Fadgyas Bálint –, de a lovasság már közükbe vágott és fegyvert tölteni nem tudtak, fehér lobogót tűztek ki és lerakták a fegyvert.”*

A harci morajra a hidat oltó orosz sereg is felfigyelt, *„észrevette a nagy harcot és oda-sietett, mire a fegyvert lerakott székelyeket újból öldökölni kezdték, s ekkor következett a végzetes második mézszárlás...”*⁵²

A. A. Nyekopojcsickij a tömeges mézszárlás okát – az oroszok csak két tisztet és tíz katonát ejtettek fogságba – a következőképpen indokolta meg: *„az ellenség szétilált serege kis csoportokban hátrált, s az első csoport, melyet az ulánusok megtámadtak, kegyelemért kezdett könyörögni. Amikor az ulánusok körbevették a magyarokat, hogy foglyul ejtsék őket, az egyik magyar elsütötte a fegyverét, és súlyosan megsebesítette a század egyik kedvelt altisztjét; az egész csoport villámgyorsan szét lett verve, le lett kaszabolva, helyén százhusz holttest maradt. Ezek után az ulánusok senkinek sem kegyelmeztek”*⁵³.

Állítása orosz részről, úgy tűnik, nem az egyenlőtlen tusa és kegyetlen mézszárlás egyfajta önigazolása. Amit állít, megtörténhetett. Ezt a feltételezést igazolja a Garda Dezső könyvéből átvett idézet, aki az egyik szemtanú naplójára hivatkozva írta, *„ez alkalommal feljegyezték, hogy gyergyóújfalusi Király József, a fegyverletételre felszólító orosz tisztet 600 méter távolságról lelőtte”*. Ugyanebben a könyvben egy másik helyen olvasható az is, hogy az említett honvéd, aki kitűnő céllövő volt, őrnagya parancsára lőtte le a fegyverletételre felszólító orosz tisztet⁵⁴. Ez váltotta ki az orosz had vak dühét és következett be a megsemmisítő öldöklés. Gyertyánffy négyszögekbe tömörült kis csapata egyik tisztjük buzdító kiáltására ismét fegyvert ragadott, és megkezdődött a puskaszó nélküli, végső tusa...

49 Lásd a függelékét.

50 Rennenkampf, Anton Alekszandrovics (1801–1874), orosz vezérőrnagy a bugi ulánuszred parancsnoka.

51 Uo.

52 Uo.

53 A. A. Nyekopojcsickij: i. m. 81.

54 Garda Dezső i. m. 146–154.

Sepsiszentgyörgynél, habár az Olt bal partja meredek, nyáron – ha huzamosabb esőzés nincs – a folyó vizállása eléggé alacsony, legrosszabb esetben néhány karcsapással átúszható. Felvetődhet a kérdés, miután a felgyújtott hidak elvágták a menekülés útját, a hátba támadó kozák szotnya Gidófalva felé elzárta az utat, és végül, még mielőtt Rennenkampf serege be nem kerítette teljesen, Gyertyánffy kis csapata miért nem gázolt át a vízen, hiszen „a többi zászlóalj és a lovasság katonái a közeli lejtőkön sietve és átgázolva a folyón megmentették életüket. Gál és hadsegédje Józsa⁵⁵ kapitány a szörnyű vérengzés közepén találták magukat”, ők is, igaz „csak nagy ügyel-bajjal”, de képesek voltak „a folyamon átvezetni (a) megkuszált hadaikat”⁵⁶.

A csata hevében Gyertyánffy csapatából is volt, aki megpróbálta a menekülésnek ezt az útját. A Vilmos-huszárok közül ketten – talán mert beléjük lőtt az ellenség – próbálkozásuk közben veszték az Oltba.⁵⁷

Gyertyánffyk nem a fulladásos haláltól vagy a vízbe lövetéstől való félelmükben nem éltek az utolsó lehetőséggel: parancsot teljesítettek, és feltételezhetően a tüzérség által ott hagyott ágyúkat próbálták megmenteni Gidófalva irányába ugyanakkor mint utóvéd a város felé menekülő fővezérüket és csapatát fedezték mindaddig, míg maguk is menekülni kezdhettek északi irányba.

„Csupán parancsra ily hősi helytállást nem lehetne megvalósítani” – állapította meg Albert Ernő –, hogy a hős százados mellett kitartottak emberei, az kiérdemelt tekintélyének, „hadvezetési ismereteinek, honvédekhez való viszonyának, szavahihetőségének, a katonai életben oly fontos határozottságának és bátorságának köszönhető”⁵⁸.

Gál Sándor ezredestől kapták a parancsot, hogy tartsanak ki, de az ígért segítség – ők nem tudhatták, a városban mi történt – elmaradt.

Magukra maradtak, és feláldozták őket. Cserbenhagyta Gyertyánffyékat egy demoralizált, fejvesztetten menekülő honvédsereg, akiket már nem tarthatott össze a példakép, a kökösi csatában hősi halált halt Gábor Áron, és feláldozta őket Gál Sándor törzstisztjeinek egy része, akik ahelyett, hogy a bajba jutottak segítségére rohantak volna csapataikkal, a legkritikusabb helyzetben Gál Sándort hibáztatva, hangot adva önös sértődöttségüknek, tüntetően elvonultak a helyszínről.

Kétségekívül Gál Sándor hibázott. Tévedett 1849. február 4-én Szászhermánynál, és ugyanezt a hibát követte el július 2-án, a kökösi csatában is. Annak ellenére, hogy főként volt az oroszokkal szemben, addig halogatta a döntő lépést, mígnem az ellenség

---

55 Feltehetően Józsa Lajos. Lásd Demeter Lajos: *Hátország*. 186. sz. lábjegyzet.

56 *Gál Sándor életrajza, avagy a székely ezredes, ki nem engedett a 48-ból*. Olaszból fordította Zágonyi Zsolt. Előszó és kisértőtanulmány Egyed Ákos, Csikány Tamás, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2006, 70. (Továbbiakban Gál Sándor életrajza), Bakk Endre i. m. 398.

57 Nagy Sándor i. m. 173.

58 Albert Ernő i. m. 119.

jelentékeny erősítést kapva föléljük kerekedhetett. A július 2-i ütközetnek is ez lett az eredménye, július 4-én Lüders⁵⁹ mintegy 28 000 emberrel indult meg Háromszék ellen.⁶⁰

Gál Sándor minden hibájával az erdélyi hadsereg egyik legjobb hadosztályparancsnoka volt. Bem, mint a legilletékesebb ebben a dologban, a sepsiszentgyörgyi vesztes csata ellenére, Gált nevezte ki Székelyföld főparancsnokává és nem sokkal később tábornokká való előléptetésre is ajánlotta.⁶¹ Igaz, hogy Gál Sándor a „*váratlan fordulatok alkalmával nem mindig találta el ugyan a helyes megoldást – kelt védelmére Gyalokay – ámde nem szabad elfelejtenünk, hogy a gyarló (gyengén felszerelt) csapatai, s nagyobbára gyöngé tisztszei válságos pillanatban rendesen cserben hagyták. Talán az volt a legnagyobb hibája, hogy nem tudott eléggé gorombán szétütetni, szófogadáshoz nem szokott, makacskodó tisztszei között.*”⁶²

Nemcsak Gál Sándornak voltak problémái a tisztszeivel. Kevéssel a piski csata előtt, 1849. február 8-án a Bem seregében szolgáló Fekete Ferenc Kossuth-huszár, aki mint önkéntes közvitéz szívvel-lélekkel harcolt a hazája szabadságáért, kiábrándultan jegyezte fel naplójába: „*Furcsa összeütközés volt bizonyos jól frustokolt tisztszek között, minék furcsa következményei lettek volna, ha éppen (...) egyszerre lármadobot nem vertek volna, hanem unom leírni, mert azoknak a bizonyos tisztszeknek megsértődés(ét) nem írhatom meg, s szégyellem, hogy ilyen tisztszeink is vannak*”⁶³. Ugyancsak az ő naplójában olvasható azon észrevétele is, hogy a felettes tisztszek „*nagyon könnyelműek, s a nagy fizetés – (egy századosnak havi fizetése 120, egy hadnagyé 84, egy alhadnagyé 62 Rf p.p.) – nemhogy pontosságra, szorgalmatosságra buzdítaná, sőt, nagyobbbrészt hiúvá teszi, s kártyázásba sülyleszt, minék következése aztán (a) lanyhaság*”⁶⁴.

Az epresterői csata előestéjén a fentiek elmondhatóak Gál Sándor törzstisztszeinek egy részéről is. Habár értesülésük volt arról, hogy lényeges, összevont orosz sereg készülődik Lüders tábornok vezetésével támadásra, ahelyett, hogy a vesztes csatáktól Gábor Áron és

59 Lüders Alekszandr Nyikolajevics 1862-től gróf (1790, Podolia–1874, Szentpétervár). Orosz tábornok, 1831-ben a lengyel felkelés idején jelentős szerepet játszott Varsó bevételénél. 1849-ben az orosz intervenció idején az erdélyi hadműveleteket irányította. A segesvári, július 31-i és augusztus 6-i, nagycsúri győzelmei az erdélyi magyar hadsereg széthullásához vezettek.

60 Gyalokay Jenő i. m. 1938, 61., Gál Sándor életrajza, 1849. július 2-i csatában késlekedését taktikai húzással magyarázta, amelyről a hid védelmével megbízott Szabó Nándor ezredes nem tudott. Ezzel magyarázták meg az első roham feltartóztatásának a sikertelenségét, a veszteségek okát, és azt is, hogy Szabó Gál Sándor ellen fordult: *Gál, aki már korábban tanulmányozta az ellenség mozgásait, úgy gondolta, hogy Eresztevényből, előnyös állások birtokában, nem lenne megfelelő lépés lemenni a síkföldre, ha csak nem akkor, amikor az orosz sereg fele hidon való átkelés után felsorakozik. Ezért higgadtan szemlélte az ütközetet, amelyben Szabó megpróbálta feltartani az óriási túlerőt, majd két óra makacs ellenállás után zárt, rendezett sorokban visszavonult a hídon; tette ezt úgy, hogy nem tudván a Gál által elképzelt tervről, várta az ígért erősítést; a vereség miatti csalódásában pedig fejébe vette a bosszúállást, amit később az ügy és a nemzet kárára meg is tett*”. Végül Gál közbelépett, a csatába tíz gyalogoszászlóaljjal, nyolc lovasszázaddal és a tüzérséggel 36 különböző kaliberű ágyúval maga is részt vett. Az ütközet eldőlt, az ellenség visszavonult, de életét veszítette Gábor Áron, Mara Gábor őrnagy pedig súlyos sebébe belehalt. I. m. 67–68.

61 Gyalokay Jenő: *A háromszéki hadjárat 1849. július 16–24.* Hadtörténelmi Közlemények 1922–1923. 57., Gyalokay Jenő: *Az erdélyi hadsereg az oroszok betörése idején (1849. jún. 19–20).* Történelmi Szemle, IV. évf. 1915, 100.

62 Gyalokay J. HK. 1922–23, 57.

63 Pap Domokos: *Fekete Ferencz Kossuth-huszár naplója.* Erdélyi Múzeum XXI. Kolozsvár, 1904, 389.

64 Pap Domokos: i. m. 388.

Mara Gábor⁶⁵ őrnagyok halála miatt elkeseredett honvédek közé állottak volna, hogy legalább jelenlétükkel lelket öntsenek beléjük, magukra hagyták a táborozókat. Szabó Nándor⁶⁶ és Szilágyi Sámuel alezredek, Szabó Károly⁶⁷ őrnaggyal, Semsey Tamás⁶⁸ tüzér-, Lázár Mihály⁶⁹ hadbíró-századossal az élen a tisztikar egy részével Sepsiszentgyörgyön a Bogdán háznál a július 4-ről 5-re virradó éjszakát kártyázva és mulatozással töltötték el.⁷⁰ Ezért történhetett meg, hogy a legegységibb óvatosságról sem gondoskodó előőrsparancsnok hanyagsága következtében – aki nem csak a kellő biztosítást, de a felderítést is elmulasztotta⁷¹ – az orosz fél, Adlerberg vezérőrnagy parancsnoksága alatt, néhány ágyúval kísért lovasságával hajnali öt órakor Gál Eprestemén elhelyezett, öt-hat ágyúval megerősített, két előőrsszázadát észrevétlenül megközelíthette, és rajtaütésszerűen megtámadhatta.

Mikor Gyertyánffyék futára jelentette Gál Sándornak a heves támadást, az említett tisztiek csoportja még mindig mulatott. Személyesen Gál ezredesnek kellett őket a Bogdán házból kizavarnia. Szabó Nándor alezredes, ahelyett, hogy felettese parancsát teljesítette volna, nem a küzdők segítségére sietett, hanem a pártjára állott törzstisztekkel együtt a vártemplom felé elvonult.⁷²

Több mint bizonyos, hogy azon az ominózus éjszakán a párttűz tisztek Gál Sándort okolva mindenért, ami bekövetkezett, határozották el, hogy meg sem hallgatva parancsait, megfosztják parancsnoki tisztségétől, és helyébe Szabó Nándor alezredest nevezik ki. Miután tervük nem sikerült, döntöttek úgy, hogy a csatatéren hagyva legénységüket Csíkszeredába vonulnak vissza.⁷³

Ez az elmérgesedett állapot Gál Sándor és törzstisztjei között nem volt újkeletű, annak kezdete egészen az 1848. október 16–17-i agyagfalvi székely nemzetgyűlésig vezethető vissza. Habár katonai rangfokozata csak hadnagy volt, a néptömeg mit sem törődve ezzel,

---

65 Mara Gábor, őrnagy, zászlóaljparancsnok (1829, Felsőszálláspataka–1849, júl. 4., Orbaitelek). 1843-tól mind hadfi 3 éves katonai iskolát végzett. 1848 április 1-jétől alhadnagy a 15. határőrezredben. 1848 augusztusától ezrede mozgósított zászlóaljával a szerb felkelők, szeptember végétől a horvátok ellen harcolt. Októbertől csatlakozott a honvédséghez, és főhadnagy lett. Decembertől Bem seregében szolgált. 1849. január 23-tól százados, június 15-től pedig a 85. honvédszászlóaljnál őrnagyparancsnok. Részt vett a Tömösi-szoros védelmében. Július 2-án a kőkösi csatában súlyosan megsebesült. Telekre szállították, ahol két nap múlva elhunyt. Síremlékét a Rikánbelőli Honvédegyelet állíttatta.

66 Szabó Nándor . Lásd Demeter Lajos: *Hátország* 242. sz. lábjegyzet.

67 Szabó Károly őrnagy. Lásd Demeter Lajos *Hátország* 235. sz. lábjegyzet.

68 Semsey Tamás. Lásd Demeter Lajos: *Hátország* 215. sz. lábjegyzet.

69 Lázár Mihály (1820, Dálnok–1904, Illyefalva) Apja Lázár Dávid Háromszék alkirálybírája volt. Nagye nyeden jogot végzett, majd az erdélyi udvari kancellárián fogalmazó. Háromszék önvédelmi harca idején nemzetőr százados. 1849 februárjától honvédhadnagy és Szabó Nándor segéd tisztje. Március 21-étől főhadnagy a 15/4 határőrezredben, június 15-től százados a 86. honvédszászlóaljban. A szabadságharc után hét év várfogságra ítélték. Két év múltán kegyelemmel szabadult. 1867-től kézdiszék alkirálybírája, országgyűlési képviselő. 1875-ben Háromszék főispánja. Idős korában Illyefalván lakott. Aldobolyban temették el.

70 Lásd a függelékét.

71 Gyalokay Jenő i. m. 1938, 63.

72 Lásd a függelékét. „*A főerők a túlsó part közeli magaslataira vonulva, előnyös állásokból hűvösen szemlélték a szomorú és véres tragédiát anélkül, hogy a kellő segítséget megadták volna, ami ha idejében érkezett volna, megváltoztatja a csata sorsát. De Szabó (Nándor) ezúttal nemtelenül cselekedett, és az ellenségnek adta a győzelmet, hogy bosszút álljon Gálon (. . .) Íme a harag hogyan hozza magával a súlyos következményeket, és hogyan rántja magával vesztébe az ügyet, melyért annyi vér folyik el.*” (Gál Sándor életrajza. 2006, 71.).

73 Albert Ernő: i. m. 119.

lelkesültségében Gált tábornoki főnöknek kiáltotta ki. Ezt a megtiszteltetést népszerűségének köszönhetette, melyet a székelyek körében elsősorban a nemzetőrök között közkézen forgó, 1848 nyarán általa német nyelvből magyarra fordított szolgálati és gyakorlati szabályzatok kiadásával, nem utolsósorban pedig augusztustól az Erdélyben alakuló honvédszázaljak szervezésében végzett lelkesítő munkásságával érdemelte ki.

Az agyagfalvi réten tábornoki főnöknek való megválasztásával kapcsolatban jegyezte meg Károlyi Dénes: „*Külön tanulmányt érdemelne a Gállal szemben alárendelt helyzetbe került magasabb fokozatú tisztek magatartásának kérdése, akiknek engedelmissége egyáltalán nem mondható lelkesnek, s már kezdetben igyekeznek – ahol csak lehet – bosszúságot okozni új felettesüknek*”. Ugyancsak ő idézte Gál Sándor 1848. október 24-i, Marosvásárhelyről keltezett levelét, melyben arról panaszkodott az új fővezér, hogy „*Kovács ezredes úr lovamat és nyeregszeremet nem adta át (...) ezt csak nem hittem volna, hogy lovamat el-tartóztatassák! (...) Most, mikor hazámat, legnagyobb kötelességemet teljesítem...*” K. Horváth Ignác⁷⁴, a háromszéki önvédelmi harcok résztvevője is megemlékezett e tiszt ellenszenvéről. 1848 decemberében, mikor a háromszéki haditanács arról vitázott, támadólag lépjenek-e fel Barcaság és Brassó ellen, a Dobay Károly⁷⁵ ezredessel szemben ülő, akkor nemzetőrszázados Gál Sándor is beleszólt a tanácskozásba, „*mire az ezredes bosszúsán helyéről fölkelt, és vezérségiről kész vala lemondani, annyira ki nem állhatta Gál Sándort*”⁷⁶.

Egyed Ákos professzor külön rámutatott az egyre csak mélyülő tisztikari engedetlen-ségre. Gál Sándor 1849. június 23-án kelt rendeletét idézte, melyben azt sérelmezte, hogy „*őrnagy Daczó Zsigmond⁷⁷ úr a lovassággal, és őrnagy Krasznay (Pál)⁷⁸ úr a gyalogzászlóalj helyett, hogy a Székelyföld megvédésére koncentrálták volna erejüket, a brassói visszavonulással Erdővidék felé Marosvásárhelyre szándékoztak átszállani*”⁷⁹.

74 Lásd: Demeter Lajos: *Gál Sándor-levelek* 25. sz. lábjegyzet.

75 Lásd: Balás Konrad: *Feljegyzések*. 6. sz. lábjegyzet.

76 Károlyi Dénes: *Gál Sándor*. 1848. Arcok, eszmék, tettek. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974, 262., Demeter László: *Kovachich Horváth Ignác alezredes emlékirata az 1848–49-es forradalom és szabadságharc székelyföldi eseményeiről*. Határvidék 1762–1918. I., T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2003, 33.

77 Daczó Zsigmond (1816, Sepsiszentgyörgy–1849 júl. 31, Segesvár). A gimnáziumot Kolozsváron végezte el. 1834-től köztisztviselő, 1842-től főhadnagy a 11. székely huszárezredben. 1848 augusztusától ezrede háromszéki osztályával délvidéken harcolt. November 20-tól századkapitány. Decembertől csatlakozott Bem seregéhez, és részt vett az erdélyi hadjáratban. 1849 február 1-jétől őrnagy és osztályparancsnok. A nyári hadjáratban a brassói, június közepétől a székelyföldi hadosztály kötelékében harcolt. Bem oldalán részt vett a moldvai betörésben. Bem a katonai érdemjel 3. osztályával tüntette ki. 1849 július 31-én a geszvári csatában halt hősi halált.

78 Krasznay Pál (1823, Szilospusztá–1902, Szombathely). 1837-től a belovári katonai iskolában tanult. 1840-től hadfi a 19. gyalog-, 1846-tól alhadnagy a 14. határőrezredben. 1848 augusztusától a délvidéken harcolt. Szeptember 1-jétől hadnagy, 21-én Szenttamás ostrománál megsebesült. Felgyógyulása után az aradi ostromsereghez került. 1849 január 1-jétől főhadnagy. A piski csata előtt csatlakozott Bem seregéhez. Február 16-tól százados, április 1-jétől őrnagy. 14/IV. határőrezred a későbbi 79. honvéd zászlóalj Csíkszékben. Június 7-től a törösvári szorosot őrizte alakulatával, egyben a nagyszombeni hadosztályhoz tartozó dandár parancsnoka. A Tömösi-szoroson betörő cári csapatok győzelme után Háromszékre vonult, és a székelyföldi hadosztályhoz csatlakozott. 1850-ben Nagyszébenben halálra, 1851-ben 8 év várfogságra ítélték. 1854-ben szabadult Olmützből. Felesége birtokára vonult vissza. 1867-től a Hunyad Megyei Honvédegylet alelnöke. 1869-ben reaktiválták. 1872-től alezredes. 1867-től ezredes a m. kir. honvédségnél. 1880-ban nyugalmazták.

79 Egyed Ákos i. m. 220.

Gábor Áron is tisztában volt azzal, hogy kik és milyen belső erők bomlasztották a székely haderő egységét. Nagy Sándor, aki a Vöröstoronyi-szoros védseregéből a székely tüzérpáncsnok rendeletéből jött vissza Székelyföldre, és jelentkezett 1849. június 26-án őrnagyánál, a következő epizódban öröközte meg Gábor Áron keserű kifakadását: „... k(ászon)-újfalusi malom helyiségében találtam fel főnökömet, a tusnádi tábor előőrsénél (...) délután a Nyerges-hegyen Tusnád felé kilovagolva észleltem, hogy őrnagyom minden velünk szembejövőt nemcsak szorosán megfigyelt, de szigorúan ki is kérdezett (...) mord haraggal mondá: árulókkal van bajunk, s fájdalom, azok köztünk vannak! Kifejtette, és név szerint megnevezte a Gál Sándor ellen versengő alvezéreket; hazafi elkeseredéssel beszélt el a komplót, s hozzátevé, hogy két kardjának egyikét ezeknek tartja, ha a csaták tüzeiben valamelyik (...) megkísérelné a fegyelem megtörését”⁸⁰.

Sajnos július 5-én Gábor Áron már nem lehetett Gál Sándor mellett. A zendülés megtörtént, sőt Németh László⁸¹, Háromszék kormánybiztosa a vesztes csata után arra a következtetésre jutott 1849. július 5-én este a Kossuthhoz írt helyzetjelentésében, hogy „Gál Sándor úr a legtisztább akarat mellett se képes táborvezényletre, csatái oda mutatnak, hogy ha még tovább is ő vezérli a tábor, nem csak hogy ütközetet nem nyerünk, de a tábor is, mely ezelőtt két-három nappal 5 zászlóalj fegyveresből állott, feloszlik, mert nem leng az egész fölött egy összetartó szellem, mert az ép(pen) Gál Sándor teremtette gyáva tisztek, kik ellen a tél óta annyiszor felszólalók, első a (meghasonulásban) – és a legénység a fegyelem hiánya miatt ha győzünk, ha veszünk hazaszökik (...). Kell ide tehát mindenekelőtt erélyes vezér vezénylete alatt egy új csapat, mely az orosz erőt képes legyen megtörni (...). Kell a lelkes, s dicsőségesen elhunyt Gábor Áron helyett egy tüzérfőnök ...”⁸²

Ezek ismeretében Fadgyas Bálint helyesen hangsúlyozta visszaemlékezésének végén a csatavesztés fő okát, hogy Gál Sándornak azért kellett vesztenie, mert törzstisztjei soha nem tudták elfogadni és megbocsátani azt, hogy az Agyagfalvára egybehívott székely nemzetgyűléstől kezdődően „mind a 3 székely ezred tisztikara felett rendelkezett és parancsnokolt. Ezen eljárás a székely tiszteknél akkoron nagy Consternatiót idézett elő, úgyannyira, hogy e perctől fogva minden székely tiszt ellene tört (...), s minden tervében buklatni kívánták, csak mikor Bem tábornokot közel érezték, akkor nem mertek ellene semmit tenni”⁸³.

Igazat írt akkor, mikor a bűnrészes tiszteket nyíltan megvádolta, és tettüket kíméletlenül elítélte. Jogosan róttá fel bűnökül, mondjuk ki, mert a tisztipuccs következtében „ezen rítul visszaélésnek lett Gyertyánffy Ferenc és zászlóalja az áldozata”. Az ellenszegülők és hatalomravágyók, akik mindenáron Gál Sándor kárára és nimbusza megtépázására törekedtek, semmibe vették az emberáldozatot – ez pedig megbocsáthatatlan bűn.

Lehetséges, hogy a megcsappant számú székely haderő amúgy is veszített volna az orosz túlerővel szemben, azonban ha a zendülők a kellő időben csapataikat az Eprestetőre vezénylik, ekkora veszteséggel nem járt volna ez az ütközet.

80 Nagy Sándor i. m. 74–75.

81 Németh László. Lásd Balás Konrád: *Feljegyzések* 4. sz. lábjegyzet.

82 1848. *A szabadságharc története levelekben. Ahogyan a kortársak látták.* Összegyűjtötte és előszóval ellátta Deák Imre. Sirály Könyvkiadó, Budapest, é.n., 397–398.

83 Lásd a függelék.

Az oroszok rajtaütésszerű támadásának és a tiszték zendülésének súlyos következményei voltak. Amellett, hogy a magukra hagyott Gyertyánffyék utolsó emberig elestek az Epreste-tőn, bent a városban Gál Sándor székely hadosztályán és a polgárságon vakrémület lett úrrá. Az utcákban teljes lett a zűrzavar. Mindenki észak felé próbált menekülni. „*Szemtanúk állítása szerint a város utcáin veszedelmes tolongás támadt, s az egymást megelőzni akaró, mindenféle alkalmatlanságok akkora tolongást okoztak, hogy a tüzéség csak a legnagyobb ügyel-bajjal vergődhetett keresztül rajta. Ráadásul a városon átfolyó Debren patak hídja is leszakadt, de a róla lezuhant ágyút nagy nehezen mégis kihúzták a sárból.*”⁸⁴

Fejét veszítve menekült mindenki. A honvédek közül sokan otthagyták a golyótépett zászlókat, tömegesen tették le a fegyvert, bujdosztak el, szöktek meg és tértek haza végérvényesen otthonaikba.

„*A vezetésem alatti zászlóalj – írta Kiss Antal⁸⁵ jóval az események után a Gyergyói Hírlapban – a sepsiszentgyörgyi csataterén oly veszteséget szenvedett, továbbá a táborból való engedelem nélkül való eltávozások annyira lepassztották a létszámot, hogy kénytelen voltam a zászlóaljat 4 századba beosztani.*”⁸⁶

Nem csoda, hogy Németh László az ütközet után Bükszádon „*egy rendetlen tábor töredéke között csüggedt remény és levert kedéllyel*” írta levelét Kossuthnak, panaszkodott a tömeges elszökésekről, kérte Gál Sándor eltávolítását, és „*mindenelőtt egy erélyes vezér vezénylete alatt egy új csapat*” kiállítását. Magyarországi honvédséget kért, félt, mert az oroszokkal Erdélybe visszatért Franz Dorschner⁸⁷ császári, volt csíki székely határőrezredes és társai bujtotgatni kezdtek: „*édesgetik részükre a Csíkieket, úgy hogy már attól tarthatni, hogy e megtört tábor Csík természetalkotta várába se tarthatja fel magát*”, és az amúgy is leapadt székely tábor aknamunkájuk következtében még mielőtt Bem megérkezhetne teljesen felbomolhat és szétoszlik.⁸⁸

A menekülő, számbelileg megcsappant táborát Gál Sándor még Oltszemnél megpróbálta megállítani, és hadrendbe állítani, de nem sikerült. Szilágyi Sámuel⁸⁹ alezredes mint szárnyvezér ellenszegült, és a nép nevében a megállást ellenezte.⁹⁰ A törzstisztek Szabó Nándorral mint általuk megválasztott fővezérrel rémhíreket terjesztettek és továbbvonultak.⁹¹ A két alezredes, a tizennégy őrnagy és a más pártütő, kisebb rangú tisztekkel „*Csík*

84 Gyalokay Jenő i. m. 1938, 62.

85 Kiss Antal. Lásd a 40. sz. lábjegyzetet

86 Garda Dezső: *A forradalom katonái Csíkban és Gyergyóban 1848–1849.* Csíkszereda, 1998, 36.

87 Franz Dorschner. Lásd Demeter Lajos: *Hátország.* 67. sz. lábjegyzet

88 Deák Imre: i. m. 398.

89 Szilágyi Sámuel. Lásd Balás Konrád: *Feljegyzések* 34. sz. lábjegyzet.

90 Kővári László i. m. 249., Bakk Endre i. m. 398.

91 Nagy Sándor i. m. 174., Bakk Endre i. m. 398. „...*a székelyek közt ott virrasztott az árulás, a gyűlölet, a bosszú! Szabó nem elégedett meg azzal, hogy verve látta Gált; teljes bosszút akart, és kihasználva a vereség utáni, katonák közötti bátortalanág momentumát, sógorával, egy személyben hadsegédével, Lázár Misivel keserű híreket terjesztett, amelyek szerint a sereget hátból fenyegeti egy erős ellenséges had, és hogy nincs semmilyen visszavonulási lehetőség, merthogy egy orosz hadoszlop már a Nyerges felé tart. Ez a felettesük szájából hallott beszéd, már a meglévő elbátortalanodással egyetemben elérte azt a becstelen célt, melyet Szabó kívánt; a hadsereg egy pillanat alatt a félelem miatt demoralizálódott, majd a sötétség leple alatt elhagyta az oly előnyös állásokat, és megfutamodva visszavonult Csíkszeredába.*” (Gál Sándor életrajza. 2006, 71–72.).

védelve helyett Csíkszereda várába vonták magukat s – mint Kővári László írta – (ott) táblabíráskodtak”⁹².

Gál Sándor a mellette hűségesen kitartó Tuzson János⁹³ őrnaggyal és Móricz Sándor⁹⁴ utászkarai századossal a székely hadosztályból megmaradt 200 körüli gyalogossal, valamint harminc lovastiszttel és közlegénnyel a Tusnádi-szorosban védelemre rendezkedett be. Mitács szorosa alatt a hűen kitartók kis csapata a megmaradt öt ágyúval Nyergesnél a Kászoni-, Tusnád mellett az Olt-szorosát próbálta megvédeni az oroszok betörésével szemben.⁹⁵

Ez idő alatt az Eprestemén tábort ütő orosz hadsereg megszállta Sepsiszentgyörgyöt. Lüders tábornok a székházban rendezte be főhadiszállását. Katonáinak jutalomként a győzelemért kétórai szabad rablást engedélyezett. Igaz ugyan, hogy az orosz vezér a város küldöttségének ígéretet tett, hogy a rablást beszünteti, de mire ez végre megtörtént, alattvalói szabadon garázdálkodtak, és a szék levéltárát is felprédálták. A székházban őrzött levéltárból „a levelek egy részét kútba dobták, más részét könyvekből csinált járdán lehordották a piacra, s ott nagy máglyát rakva elégették”⁹⁶.

Az elkövetkező években sok gondot okozott a szétdőlt levéltár. Hiányát a Császári Királyi Főbiztosság is belátta, és már 1850 elején sürgette az elkallódott, esetleg magánszemélyek által megmentett és megőrzött okiratok egybegyűjtését. Mihály József városi főbíró 1850. február 16-án terjesztette elő a rendeletet, hogy „az Szék Archivumából elszéledt leveleket Tanátsunk Szedje bé a városon”, és „netalán házaknál lehetőkből” rendezzen be egy új levéltárat. Hogy ez megvalósulhasson „a lelkész Urak a templomba kihirdetni el ne felejték – tették nyomatékosná szándékukat –, hogy a lehető egyénektől minden a kezeknél lehető illy Színű irományokból mindenki a Tanácssházhoz hozni köteles”⁹⁷.

Az orosz katonák által végbevitt szabad rablás méretét már nem lehet felmérni, de az előbb idézett, *Sepsiszentgyörgy Városának Tanácsi Jegyzőkönyve* utólag több károsult ügyét tárgyalta. Például Ferencz Mihály kovácmester „az Oroszok bójövetelekkel elvitt Kovácműszerei” árát szeretne volna 1850-ben a várostól megszerezni,⁹⁸ Lányi Károly

92 Kővári László i. m. 250.

93 Tuzson János. Lásd Demeter Lajos: *Hátország*. 265. sz. lábjegyzet.

94 Móricz Sándor (1820, Köpec(?))–1882, Nagyszében). A tullini utásziskolában végzett. Folyamatosan szolgálva 1845-től hadnagy, 1848 augusztusától főhadnagy a 15. határőrezredben. Október elejétől Erdővidék nemzetőr őrnagy, november 28-tól Dobay Károly segédtszjtje. 1849 áprilisától százados és a székely utászosztály parancsnoka. Később a székelyföldi hadosztály vezérkari tiszttje. A szabadságharc vége felé Kazinczy seregéhez csatlakozott, aki vezérkari őrnaggyá léptette elő. Zsibónál tette le a fegyvert. 1850-ben Aradon előbb 12, majd 8 év várfogságra ítélték. 1852-ben kegyelemmel Theresienstadtból szabadult. Később nevelő, majd a nagykőrösi gimnázium tanára. 1856–58 között elvégezte a bécsi műszaki főiskolát. 1858–1866 között fürdőigazgató, majd a Bikszádi aranybánya igazgatója. 1869-ben alezredesként reaktívták. 1872-től ezredes. 1875-ben nyugalmazták.

95 Nagy Sándor i. m. 83., Kővári László i. m. 250., Bakk Endre i. m. 398., Albert Ernő i. m. 119. A Gál életrajzók szerint Bükszádnál mindössze 50 honvéd, 24 tisztt és 2 ágyú maradt, és állt ellen annak az orosz különítménynek, amely a szoros szikláit között meghúzódo Gál Sándort az állásaiból ki akarta mozdítani. (*Gál Sándor életrajza*. 2006, 71–72.).

96 Orbán Balázs i. m. 40., Albert Ernő i. m. 120.

97 *Tanácsi Jegyző Könyv, 1849-be November 8-dikától bezárólag 1850-ig*. (Továbbiakban: Tanácsi Jegyzőkönyv). 98-as sz. ügyiratjegyzék. A SZNM tulajdonában.

98 Uo. 247, 322. sz. ügyiratjegyzékek.

mérnök 1849. december 11-én azért panaszkodott, hogy a muszka „*némely mérnöki műszereit a Szék archívumából rész szerént elhordatta, rész szerént elrontatta*”⁹⁹. Sípos László nyugalmazott trombitás volt zsellérért, Bokor Jánosnét perelte volna némely javaiért, de a kirendelt biztosság megállapította, hogy „*az Orosz hadseregnek ide városunkba lett benyomulásokkal rablások történvén, a Jóknak némely része az (...) jelentések szerént elraboltattak (...), az Orosz tábori Katonáság rabolta el, minek ellent állani nem lehetett*”¹⁰⁰. Mihály György 1850. október 31-én egy igazoló bizonyítványért fordult a városi tanácshoz, mert „*a muszkák bėjöveletekkel minden jovai kiraboltattak, úgy Csikba is, hová menekült, két lovai vétettek el, miáltal mind 8 gyermekeivel egyazon gazdaságával rövidséget szenvedvén elszegényült*” és adófizetése képtelenné vált.¹⁰¹

Sepsiszentkirályi Kiss Mózes 1848–49-es eseményekről szóló feljegyzései is értékes adatokat tartalmaznak a Sepsiszentgyörgy alatt táborozó ellenségről: „*...kirabolá Háromszéknek (...) minden falvait, úgyannyira, hogy tsak (a) kitsiny Szentkirályból 24 órák alatt 90 Köből Búzát vitt ki az ekzékutzió által. (...) Némely falvakba nem hagyott tsak egy Sertést sem, majorságot (sem); a Széna Réteket lekaszáta és elégette a Tavasz Határokat; aki Szénát tsinálhatott valahol dugva, azt mind elhordatta a Lágerba. – a Kökösieknek ami az égéstől megmaradt, azt a Szomszéd Szászok és Oláhok által mind kiraboltattak. – Úgy az Uzoniak sertéseiket és más barmaikat elhajtani engedte; protékájukat összerontani, ami a táborból megmaradt, Gabonájukat leégetni (hagyta) – a magyar nézte, míg jovait Dülták, de szólni nem lehetett, mert mindgyárt meggyilkolták...*”¹⁰²

A városban és a város környékén tábort vert orosz katonák és lovaik élelmezéséről Sepsiszentgyörgynek és a környező falvaknak kellett gondoskodniuk. Ha ez jószerével nem ment, erőszakkal rekviráltak, és a székely gazdák legföltettebb kincsét, azt, aminek segítségével a földet művelhették, az igavonó ökreit hajtották el.

A tanácsi jegyzőkönyv tanúsága szerint 1850-ben ilyen eseteket is tárgyalt a város vezetősége. Február 2-án idősb Gödri Ferenc¹⁰³ református lelkész a város által „*az orosz tábor számára fordított*” ökrei és zabja árát várta el.¹⁰⁴ Puskás Miklós március 23-án hasonlóan a 170 forintra becsült ökre kifizetését sürgette. Ő nemleges választ kapott, mert úgy állapították meg, hogy nem a város és a tanács rendeletéből vitték el az ökrét, hanem „*az elenyészett 849-dik Év Július 1-ső napjától ide bévonult hadseregek által*” több más gazdáéval, erőszakkal hajtották el az orosz katonák, és ennél fogva, ha csak az ellenkezőjét bizonyítani nem tudja, „*S: György Tanácsát ennek megfizetésire erőltetni nem lehet*”¹⁰⁵.

99 Uo. 143. sz. ügyiratjegyzék.

100 Uo. 282. sz. ügyiratjegyzék.

101 Uo. 966. sz. ügyiratjegyzék.

102 *Evek folyamaitoli feljegyzetek; a mely kezdődik az 1832dik Evről; folytatya Kiss Mozes.* A SZNM tulajdonában. (Lásd a kötet végén).

103 Gödri Ferenc (1788 Illyefalva,–1871, Sepsiszentgyörgy) A nagygyedyi Bethlen kollégiumban végzett. Tanulmányait a göttingai egyetemen folytatta. 1817-től Sepsiszentgyörgyön segéd-, majd főlelkész. 1829-től közigazgató, 1833-tól traktuális jegyző. A szabadságharc ideje alatt lelkesítő beszédeivel buzdította Háromszék népét. A megtorlások idején a rab paptársait segítette. 1853-tól a Sepsi egyházmegye esperese, 1855-től a Rikánbelői Kommunitás helyettes, 1859-től rendes elnöke.

104 *Tanácsi jegyzőkönyv.* 63. sz. ügyiratjegyzék.

105 Uo. 163 és 222. sz. ügyiratjegyzékek.

A városnak nemcsak hússal, de kenyérrrel is el kellett látnia az oroszokat. A honvédség számára épített két „porciósütő kemence” termékével próbálták kielégíteni a népes tábor. Ez hatalmas mennyiségű gabonát és lisztet igényelt, a sütőasszonyoktól pedig éjjel-nappali munkát. Még 1850 májusában is Szabó (Szelpi) Miklósné és leánya, ugyanakkor Dakó Andrásné elmaradt bérüket követelték az akkori süttető biztostól, Buták Andrástól, mert „*az Orosz tábor ittléte alatt a Tábor számára kenyérsütés körül tett szolgálattokért*” a teljes fizetésüket még nem kapták meg.¹⁰⁶ Végül az orosz sereg Sepsiszentgyörgy melletti táborozásával kapcsolatban Jakocs Ferenc panaszát idézzük, kinek az okozott kárban a város nem segíthetett, és annak esetleges orvoslását a Kerületi Főbiztossághoz tanácsolták felterjesztésre 1850. május 3-án: „*Itten a Sepsi Szt. Györgyi határon a Malomnál a táborozás alkalmával az új trágyás fölgyén az Orosz láger tanyáztatván, az ottan elhullatott trágya annyira megszírta a fölgyét, hogy a benne lévő őszi termés csaknem máris rothadásnak indult*”. Ezért a sérelmes fél, hogy a teljes kárt elkerülje, azt kérelmezte, kivételesen engedjék meg az ott termő gabona lelegeltetését.¹⁰⁷

Visszatérve az 1849. július 5-i sepsiszentgyörgyi csatát követő eseményekhez, említetük, Németh László még aznap délután Bükszádon megírta Kossuth Lajoshoz intézett jelentését.¹⁰⁸ Gál Sándor ugyanakkor Bem Józsefhez Besztercére Nagy Sándor szerint Nagy Dani¹⁰⁹ őrnagyot küldte el, hogy sürgős jelentést tegyen a tisztjei zendüléséről.¹¹⁰ Gál József honvédszázados, Gál Sándor ezredes testvére idős korában tollba mondott emlékeiben azt vallja, hogy ő teljesítette a futárszolgálatot, és értesítette Bem Józsefet a háromszéki eseményekről.¹¹¹ Végeredményben az nem bír akkora jelentőséggel, hogy ki vitte meg a kedvezőtlen híreket Bemnek, a lényeg az, hogy az altábornagy nyomban ostromállapotot rendelt el Székelyföldön, „*s ennek az ország résznek főparancsnokává Gál Sándort nevezte ki*.”¹¹² Mikor elterjedt a hír Bem közeledtéről, aki rendteremteni indult Székelyföldre, a zendülő tisztek, élen a máskülönben bátorságával a kőkösi csatában is kitűnő Semsey Tamás századossal, visszatértek Gál Sándor táborába.¹¹³

106 Uo. 271., 365. és 408. sz. ügyiratjegyzékek.

107 Uo. 394. sz. ügyiratjegyzék.

108 Deák Imre i. m. 397–398.

109 Nagy Dániel (1808, Kézdivásárhely–1884, Kézdivásárhely). Előbb Nagyenyeden, majd a kézdivásárhelyi katonai nevelőintézetben tanult. 1826-tól közvitész. 1847-től főhadnagy a 15. határvérezredben. 1848-ban Orbaiszék nemzetőr őrnagya. Részt vett Háromszék önvédelmi harcában. 1849 február 15-től honvédőrnagy, a 14/II. határvérezred parancsnoka, majd Segesvár, aztán áprilistól Brassó térparancsnoka. Május 1-jén a katonai érdemjel 3. osztályával tüntették ki. Június 21-től a Székelyföldi hadosztályban hadsegéd. 1850-ben előbb halálra, majd öt év várfogságra ítélték. 1852-ben kegyelemmel szabadult. 1868-tól Kézdivásárhely főkapitánya, illetve polgármestere.

110 Nagy Sándor i. m. 82., Gyalokay Jenő i. m. 1938, 63.

111 Székely Zoltán: *Adatok Gál Sándor és Gál József 1848–49-es forradalmi tevékenységéhez*. Aluta, 1974–1975, Sepsiszentgyörgy, 1975, 145.

112 Gyalokay Jenő i. m. 1938, 63.

113 Nagy Sándor i. m. 82., Albert Ernő i. m. 120. A Gál-életrajz még egy epizódot említ, és az ő felszólításának tulajdonítják, hogy a párttűtők visszatértek a seregébe. Ugyanis a zendülő tisztek Csíkszeredából küldöttséget menesztettek a Tuszádi-szorosban állásban lévő Gál Sándorhoz, és az elfoglalt állásainak a feladására, ugyanakkor az újjászervezett hadtestek irányítására szólították fel az ezredest. Gál rövid válaszában kijelentette, „*azok a főtisztek, akik aláírták azt a teljesen elönytelen és függetlenséért feliratot, felelőssé váltak a katonai törvények előtt a már megtörtént összeesküvés és árulás tárgyában*”, ezért, de a történetek ellenére, félretéve a bosszút, mert a Székelyföldnek minden emberére szükség van, és harcok árán meg kell védeni a hazát, csapataik élén foglalják el a kijelölt állásaikat. Felszólításának megvolt az eredménye, a vidék

Bem József július 16-án érkezett meg, és a nála szokásos eréllyel rendet teremtett. Gál Sándort megerősítette főparancsnoki állásában, a zászlóaljukat elhagyó tiszteket elfogatta „*a szakadást indító alezredek s két őrnagyot »Zum Profos!« kérllehetetlen szavakkal a többi főkolomossal*” a csíkszeredai Mikó-várba záratta, és hadi törvényszék elé állíttatta. Mindeddig így tudtuk, és azt, hogy az epresetői vesztes csata főszereplőit a szégyenteljes halálos ítélettől, a föbelövés általi vagy kötélhaláltól a rohamosan közeledő gesesvári katasztrófa és a világosi fegyverletétel mentette meg. A Gál Sándor-életrajz teljesen mást állít: a tábor katonái és a visszatért főtisztek előtt az ezredes beszédet tartott, kijelentette, hogy őt nem hajtja a vak bosszú, az ellene elkövetett árulásért megbocsát mindenkinek. Ennek tanújelét is adta, hiszen a táborba megérkező Bem nyomban összehívta a haditanácsot, hogy „*az ítélkezzen a hat főtiszt és Lázár Misi százados árulásának ügyében*”. Az ítélet megszületett, de Gál Sándor Bemhez intézett levelében kegyelmet kért és eszközölt ki a számukra. A tábornok, miután elolvasta a levelet, „*nem tévovázott egy pillanatig sem, hanem kihirdette a Gál kérte kegyelmet, mi több a szabadon hagyott foglyok Gál rendeletére megőrizték tisztségüket is*”¹¹⁴.

Aztán rohamosan jött az osztrák megtorlás időszaka. A renitens tisztek együtt a megannyi honvédtiszttel a császáriak haditörvényszéke elé kerültek, Szabó Nándor alezredest a hadbíróóság Nagyszebenben 1851-ben előbb halálra, majd 16 év várfogságra ítélte. Szilágyi Sámuel alezredest ugyancsak a szebeni hadbíróóság ítélte halálra, melyet 1850 novemberében kegyelemből 10 év várfogságra változtattak át. A név szerint ismert őrnagyok közül Szabó Károlyt, Szabó Nándor alezredes testvérét 1851. április 19-én ítélték halálra, de ő is kegyelem útján június 2-án nyolc év várfogságot kapott. Lázár Mihály százados, aki Szabó Ferdinándnak volt a segédtisztje, hasonlóan hadbíróóság elé került, és hét év várfogság volt a büntetése. A Gál Sándor táborába visszatérő Semsey Tamás tüzérszázados nehezen, de megmenekült a hatalom keze elől, azonban mind az erdélyi, mind a Sáros megyei birtokait elveszítette. Öregkorára egészen magára maradt, és csekély nyugdíjából élt.¹¹⁵ Szabó Nándor alezredes fogságban, az olmützi várbörtönben halt meg 1853-ban. A josphstadti „*nyirkos kazamaták odúiban*” raboskodó Szilágyi Sámuel felesége, Bagoly Julianna, közbenjárására 1857-ben szabadult, de elborult elmével, betegen jött haza. Megtört szervezete már nem bírta sokáig, még szabadulása évében elhunyt. Szabó Károly őrnagy négy évig raboskodott, előbb Olmützben, majd Josphstadtban, 1855. július 6-án szabadult kegyellel. Hasonlóan két év rabság után szabadult Lázár Mihály is.

A pártütő tisztek névsorát a néhány említetten kívül nem ismerjük. Valószínű, ők is megszenvédtek azt, hogy 1848-ban a magyar szabadság ügye mellé álltak. Az osztrák bosszú nekik sem kegyelmezett.

---

falvaiból papjai vezetésével özönlött a nép a táborába. „*Megjelentek a harctérről megfutamodottak is, és tisztjeik vezetésével szép rendben a csapattek is (...) azoknak a főtiszteknek a vezetésével, akik napokkal korábban megszegték az alá-, illetve fölérendeltség törvényeit, és akik a csapatokban a megfélemlítő híreket (terjesztették), beismerték tévedésüket, Gál rendelkezésére álltak, készen arra is, hogy a megérdemelt büntetésüket megkapják*”, (Gál Sándor életrajza. 2006, 74.)

114 Kővári László i. m. 250., Nagy Sándor i. m. 82., Károlyi Dénes i. m. 268., Gál Sándor életrajza. 2006, 76–77.

115 *Székelly Nemzet*. XVIII. évf. 136. sz. 1900. szeptember 14.

A Világost követő „*kötélkorszak*” terrorisztikus elnyomásának ideje alatt megszépült 1848–49 emléke. A kiegyezés után pedig a történétírók romantikus szemlélete, elsősorban Orbán Balázs népszerű *Székelyföld leírása* idillikusan széppé formálta ezernyolcszáz-nyegyvennyolcat. Az 1849 nyarán az orosz túlerővel szembeni egyenlőtlen harcok, a Tömösi-szoros védelme vagy a Sepsiszentgyörgy melletti csaták úgy kerültek a köztudatba, akár az ókori görögök önfeláldozó thermophülai küzdelme. Szereplői mind Leonidaszokká, thermophülai hősöké váltak. Megbocsátott a közvélemény az 1849. július 5-én Gál Sándornak hátat fordító, Gyertyánffyékát feláldozó tiszteknek is. Bűnüket elfeledte a nép, és ugyanolyan tisztelet övezte őket is, mint bárki mást, aki részt vett a szabadságharcban.

Talán a legmarkánsabban bizonyítja ezt Szabó Nándor alezredes segéd tisztjének, Lázár Mihálynak az életútja, aki 1867 után politikai pályára lépett. Lázár egy időben Kézdiszék alkirálybírója, majd országgyűlési képviselő volt, akit 1875-ben Háromszék főispánjává neveztek ki. Mikor székfoglaló beszédét február 16-án megtartotta, a díszvacsora végeztével az udvarhelyi és a sepsiszentgyörgyi dalárda közreműködésével fáklyás zenével köszöntötték, felszólalt az egyik volt negyvennyolcas veterán alezredes, magyarzsákodi K. Horváth Ignác is. Az alezredes szókimondásáról volt nevezetes. Emlékiratában Kossuth Lajost is el merte ítélni, és őt tartotta a szabadságharc elvesztése egyik fő felelősének¹¹⁶. Befejezésül felszólalásából idézünk: „*Van még egy szavam a főispán úrhoz, mint 1848–1849-ki volt volt honvédszázadoshoz. Sok megtámadatásoknak volt főispán úr 1849-től oly tényekért, melyek azon korszakban történtek, mind e mai napig kitéve, mindazokra tartózkodás nélkül kimondom, ismerve az ügyet, hogy azon megtámadásoknak semmi jogossága nem volt, és ma sincs, úgy a nemzetközi jogkérdés, de nem egyoldalú azon viszonyokkal, melyekbe akkor beleéltünk, mint faktorokkal kell számolnunk. – különben maguk a hadviselő félistenek, mint Caesar, Nagy Károly, Napóleon és ma Vilmos császárok hová törpülneek le, ha őket is a történelem egyoldalúlag bírálná meg.*

Főispán úr 1848–49-ben honvéd volt, következőleg ellenségünk ellensége, mint ellenség az ellenfél ítélőszéke által ítéltetett el. – Hogy azon ítélet egy hazáját s nemzetét mindenáron igazán szerető hazafi jóba veheti-e? Részemről soha! – A nemzet fóruma előtt pedig értem az 1848–49-iki haditörvényszéket, ilyennek az érintett tárgyról sem keresete, annál kevésbé ítélete nem létezik – nincsen.

Civilizált társadalmunkban pedig tudjuk, csak az jogos, ami törvényesen konstatáltatott és afelett törvényes ítélet mondatott, minden egyéb az rágalmak és becsmérések fokára szállítatik le. Az elmondottakkal tartozom, mint történelmünkhez pietással ragaszkodó volt honvéd.

Reményem, hogy öntudata épp oly tiszta, mint keresetlen szavaim értelme Önhöz, egykori bajtársához, melyekből igyekezzék magának megnyugvást szerezni...”¹¹⁷

¹¹⁶ Demeter László i. m. 8.

¹¹⁷ Nemere. V. évf. 15. sz., 1875. február 20.

Függelék

1.

1914. irattári szám 498

Az ügy megnevezése: Gyalokay Jenő százados, történelmi adat

A székely nemzeti muzeum tek. igazgatóságának

Sepsiszentgyörgy.

Miután mostanában az 1849. júl. 23.-án vívott sepsiszentgyörgyi 2-ik ütközet hadtörténeti leírásán, valamint Bem háromszéki és moldvai hadműveleteinek (júl 17–25.) hadászati és harcászati méltatásán dolgozom: tisztelettel kérem a tek. igazgatóságot, legyen szives velem tudatni, van-e a múzeumban valami olyan leírás vagy vázlat, a melyből a magyar csapatok júl. 23-iki felállítása pontosabban és hitelesebben megállapítható volna? S ha van, lehetne-e arról másolatot kapni?

Az eddig nyilvánosságra hozott leírások ugyanis annyira felületesek és olyan kevés katonai tudást árulnak el, hogy azokat részletesebb tárgyalás alapjául vennem nem lehet; már pedig munkába vett dolgozatomhoz a hadrendnek és felállításának legalább is olyan részletes ismertetése volna szükséges, mint a milyen a „Segesvári ütközet” cz. értekezésemben (Erdélyi Múzeum 1913.) olvasható.

A tekintetes igazgatóság szíves értesítését kérve, igaz tisztelettel maradok viszontszolgálatra mindenkor kész hivük

Gyalokay Jenő

m. kir. honvédtüzér százados

Lugos, 1914 VI. 3.

2.

Igen tisztelt Százados úr!

Jun 3-án kelt szíves felhívására őszinte sajnálattal értesítem, hogy fájdalom – múzeumunkban tudomásom szerint nincsen olyan leírás vagy vázlat, melyből az 1849. júl. 23. ütközet magyar csapatainak felállítása pontosan megállapítható volna.

Mivel azonban éppen most folyik gyűjteményeink végleges rendezése, s bár nagyon szerettem volna és meg is próbáltam levéltári anyagunk teljes áttekintését, de azt még mostanáig sem végezhettem, mert idáig teljesen rendezve sohasem volt, hanem megfelelő helyiség hiányában naggyobbára minden rendezés nélkül leszögezett ládákból őriztetett; mihelyt a 48–49. anyagunkat teljesen összeválogathatom, a legnagyobb készséggel bocsátom mindazt az igen tisztelt százados úr tudományos használatára, a mi csak a kérdéses hadjáratra bármi tekintetben vonatkozhatik.

Mivel továbbá a napokban én is eltávozom pihenőre Kolozsvárra s csak szept 1-re jövök haza, csak szept folyamán fogom tovább folytatni a rendezési munkámat. Remélem azon-

ban, hogy szept. ben készen is leszek vele s akkor mindenestre közölni fogom végleges válaszomat.

Szíves türelmét kérem azért és kiváló tisztelettel vagyok

Kész szolgálja

főgimn. tanár, múzeumőr

3.

1914. irattári szám 498.

Vargyasi Gyertyánffy Ferenc századosnak és fiatal zászlóaljának az 1849 július 5-én, az Epréstetőn történt megsemmisülésének leírása

Gyertyánffy Ferenc¹¹⁸ zászlóalja 1849. június elején alakult meg, nagyrészen az Udvarhelyszék Homoródvölgyi Jánosfalva, Andrásfalva, Szentpál, Oklánd, Homoródalmás és Vargyas községekből s ezekhez osztatott még egy néhány töredék, mely a régebbi zászlóaljából veszített súlyos csaták után kevés számban maradtak fenn. Ezen zászlóalj oly fiatal volt, hogy még zászlóaljszámot se tudott kapni, s csak is parancsnoka, Gyertyánffy Ferenc nevét vette fel és Gál Sándor táborához csatlakozott.

1849. július 1-én a Kőkösi-hídnál részt vett zászlóaljával, ezen csata elveszvé, de Gábor Áron július 2-án Eresztevénytől 40 ágyúval segítségre jött és Rennenkampff¹¹⁹ orosz tábornok seregét az nap délelőtt a Kőkösi-hídon vissza- és keresztül verték, de délután segítségére érkezett a Prázmáron tartalékképp elhelyezve volt Van der Null¹²⁰ dandára és megújult erővel és kemény ágyútűzzel újból felvették a harcot s akkor a leghevesebb ágyúharc közepette Gábor Áron őrnagy egy 3 fontos ágyúgolyótól halálosan megsebesülve az egész tábor kedvét veszíté és Eresztevényre visszavonult. És másnap Gábor Áron őrnagot eltemették¹²¹ és 1849. július 4-iki estére Gáll Sándor ezredes seregével Sepszi Szentgyörgyre jött, s ott az Aldoboly felől visszahúzódott táborral egyesülve Gyertyánffy Ferenczet zászlóaljával, egy szakasz Vilmos huszárral és 6 ágyúval az Epréstetőre rendelte előrsi szolgálatra; ezt megelőzőleg a sepsiszentgyörgyi 4 Olt hídja meggyújtására alkalmaztatott t.:i. zsuptekerccsel befonatván a meggyújtásra kellő szakértő őrséget állíttatott oda.

---

118 Gyertyánffy Ferenc, bobdai (1827, Vargyas–1849. júl. 5., Sepsiszentgyörgy). Százados. Apja Gyertyánffy László, örmény származású. A brassói gimnáziumban végzett. 1845-től hadfi a 14. (1. székely) határőrezred 1. zászlóaljánál. 1848 júliusától alakulatával a délvidéki szerbek ellen harcolt. 1849. jan. 15-től hadnagy az erdélyi honvédseregben. Márciustól főhadnagy, majd százados az új székely zászlóaljnál. Hősi halált halt.

119 Rennenkampff lásd a tanulmány 50 sz. lábjegyzetét.

120 Van der Null, Friedrich cs. kir. ezredes, dandárparancsnok.

121 Gábor Áron holttestét a tűzvonalból Demeter Sándor tüzmaster, az angyalosi Gödri Miklós, Imreh Zsigmond és Lovász Sámuel szállította Uzonba, ahol koporsóba tették, és az utászok a főút mellett, egy kertben ideiglenesen eltemették. Az ütközet után tetemét kiásták, és a rákövetkező napon Eresztevényben, az út melletti kis református temetőben hantolták el véglegesen. „...reggel kilenckor, mikor az összesereglett katonák utolsó tiszteletüket tették (...), akkor érkezett egy figyelmeztetés, mely arra intett, hogy az ellenség rohamléptekkel halad Sepsiszentgyörgy felé: úgyhogy a ceremónia a lehető leggyorsabban befejeződött.” Lásd. Demeter Lajos i. m. 33., Albert Ernő i. m. 116–117., Gál Sándor életrajza 2006, 69.

A tábor ereje a sepsiszentgyörgyi piacon és mostani barom piacon volt felállítva, a tisztek, név szerént Szabó Nándor¹²² alezredes dandárparancsnok, Szabó Károly¹²³ őrnagy, Semsey Tamás¹²⁴ tüzérszázados és Lázár Mihály¹²⁵ hadbíró százados a Bogdán-háznál mulatva és kártyázva virradtak meg.

1849. július 5-én, korán reggel a lovas járőr jelentette Gyertyánffy Ferencz századosnak, hogy Rennenkampf orosz tábornok serege Szotyor felől nyomul előre az előőrsök felé, mire ő azonnal lovas nyargalonzot küldött be Gáll Sándor ezredeshez, mire a futártól azt az üzenet(et) küldte Gyertyánffy Ferencz századosnak, hogy csak tartsa a tüzet, mert megyen a segítség. Gáll Sándor ezredes a mulató tiszteket kizavarta a Bogdán-háztól és Szabó Nándor dandárát kirendelte Gyertyánffy segítségére, de ő a helyett, hogy kiment volna, az egész dandárával és a mulató tisztekkel a sepsiszentgyörgyi református templom felé megszöktek és Gyertyánffyt a zászlóaljával magukra hagyták.

Gyertyánffy keményen és hosszasan tartotta a csatát s a szakasz Vilmos huszár többször keresztül tört az orosz lovasságon, s mikor ezek majd mind elhulltak, megérkezett az orosz gyalogság is, s ezek az ágyúkra vetették rohamokat és mikor a tulleit tovább fenntartani nem tudták, futva menekültek be a város felé. De a hidakon álló őrség korán meggyújtották a 4 hidat s így a városba nem tudtak bemenekülni, s neki fogtak a malomtól felmenő mezei utnak, de ez alatt a nagy porba az oroszok menekülésüket megtévesztve azt hitték, hogy a hidon keresztül menekült Gyertyánffy és zászlóalja s az egész tábor az Olt hídak oltásához fogott.

Rennenkampf orosz tábornok mielőtt Szotyor felől támadott, egy erős csapat /szotnya:/ kozák lovasságot felküldött Szentivány felé s ezek a Laborvölgyit felkeresték és (a) nagy őszgabona termés közt Angyalos felől a sepsiszentgyörgyi Szépmezőre leereszkedtek s mikor szegény Gyertyánffy és zászlóalja, valamint az ágyúk is Gidófalva felé menekülni akartak, a nagy kozák lovascsapattal szembe találkoztak s századonként külön-külön négyszögbe verődtek s felvették a (d)zsida és szurony harczot, de a lovasság már közükbe vágott és fegyvert tölteni nem tudtak, fehér lobogót tűztek ki és lerakták a fegyvert. Ezen harcz morajra a hidakat oltó orosz nagy tábor is észre vette a nagy harczot és oda sietett, mire a fegyvert lerakott székelyeket újból öldökölni kezdték s ekkor következett a végzetes második mészárlás, ekkoron valamelyik tiszt elkiáltotta magát, hogy ha meg kell halnunk, haljunk meg dicsően /ezen hang felhallszott a református toronyba:/ s a ki tudott, nekifutott a gulába rakott fegyvereknek s a ki tehette, fegyvert kapott és megindult a puskaszó nélküli harcz, úgy annyira, hogy hol most az emlékszobor van¹²⁶, attól mint egy 400–500 lépésre újból egybe gyűrték őket s ott kaszabolták másodszer, mely jeltelen sirba fekszik maga Gyertyánffy százados is. Hogy ezen tettet Gyertyánffy és emberei meg tudták tenni, nagy segítségökre volt a magasra nőtt őszgabona termés, melybe a lovasság nehezen tudott menni és harczolni. Ezen elkeseredett harcz tusáját és hangját a református

---

122 Szabó Nándor dandárnok. Lásd Demeter Lajos: *Hátország* 242. sz. lábjegyzet.

123 Szabó Károly őrnagy – Lásd uo. 235. sz. lábjegyzet.

124 Semsey Tamás tüzér százados – Lásd u.o. 215. sz. lábjegyzet.

125 Lázár Mihály – Lásd a tanulmány 69. sz. lábjegyzetét.

126 Lásd. Demeter Lajos: „*Székely önfeláldozást hirdet ez a sir*” c. tanulmányát.

toronyba is, oda nézni felvonult bátrabb férfiak végig nézték és minden vészkiáltásukat hallották.

Ezen időben Sepsiszentgyörgy várossából a hivatalnok(oknak), de különösen az esküdteknek és orátornak a városból nem szabadott távozni, hogy akár az ellenségnek, akár a magyar tábornak élelmezés és beszállásolás kellett, ezek azt ellátták, a berendezett raktárból, hogy a várost a kirablás és felgyújtástól megmentsék.

Az akkori esküdtek közt volt másodszeri apósom, Nagy Moises¹²⁷, ki a Gyertyánffy Ferencz zászlóaljának elha(n)tolására ki volt csekély erővel rendelve s ő beszélt el a temetést. A temetés hosszasan tartott, mert a nagy rozsba a hullákat későre lehetett megtalálni, mert nép nem lévén elegendő (itt)honn s az orosz tábor is tovább vonult s így hosszasan tartott a gyenge elhantolás.

Hogy Gyertyánffy és zászlóalja, valamint a mellette volt segély csapat a rút pártoskodás és galád visszavon(ul)ás áldozata lett, ennek a története a következő:

Hogy 1848 tavaszán a szabadság szele megindult a Nagyszebeni General Commandonak gondja volt arra, hogy a székely tiszteket présidiál rendelettel eltiltsa minden politikától s ezek ezért mindentől vissza is vonultak.

Gáll Sándor akkor az ezredbe, mint fiatal hadnagy a kézdivásárhelyi katonai intézetnél katonai oktató volt, s mint ilyen, fáradságot vett magának s az ügynevezett Exercier és Abrichtungs Reglamát vezény szavakkal együtt lefordította magyar nyelvre és felment vele Pestre és kinyomtatta s ezzel bemutatta magát Kossuth Lajosnál, ki akkor még csak pénzügyminiszter volt. Ezen nagyon kapott Kossuth Lajos, de főleg azon kapott, hogy a székely ezredek tisztí karát és legénységét szellemileg megismerje, miről Gáll Sándor teljesen informált(a) Kossuth Lajos minisztert, miért Kossuth Lajos akkori hadügyminiszter Mészáros Lázár¹²⁸ által Gáll Sándort ezredesnek és a székely hadak főparancsnokának ki-nevezette és az összes székely tiszteket alája rendelte s mint ilyen az 1848. október. 16-án Agyagfálvára egybehívott nagy székely gyűlésnél mind a 3 székely ezred tisztí kara felett rendelkezett és parancsnokolt.

Ezen eljárás a székely tisztelnél akkoron nagy consternációt idézett elé, úgy annyira, hogy e percztől fogva minden székely tiszt ellene tört Gáll Sándornak s minden tervébe buktatni kívánták, csak mikor Bem tábornokot közel érezték, akkor nem mertek ellene semmit tenni. S ezen rútúl visszaélésnek lett Gyertyánffy Ferencz és zászlóalja áldozata.

Sepsiszentgyörgy, 1914. július 20-án

Fadgyas Bálint
1848-iki nyugdíj. honvéd főhad.

---

127 Lásd a tanulmány 27. lábjegyzetét.

128 Mészáros Lázár. Lásd Demeter Lajos: *Gál Sándor-levelek*. 42. sz. lábjegyzet.